

فهرست موضوعی نسخه های خطی عربی ایران

تحقیق و تألیف: سید محمد باقر حجتی

کتابشناسی و فهرست نگاری، در مجموعه آثار مدون فرهنگ اسلامی، از پیشینه بسیار کهنی برخوردار است. عالمان بسیاری، آثار پیشینیان را به انگیزه های گوناگون فهرست می کردند و در مجموعه هایی به نسلها و عصرهای بعد از خود می سپردند، کتاب گرانسنگ الفهرست تألیف محمد بن اسحاق، مشهور به ابن ندیم (ف ۳۸۵)، که مؤلف آن را به سال ۳۷۷ سامان داده، یکی از جلوه های والای این تلاش و از نخستین کتابشناسیهای جهان اسلام است که به شیوه توصیفی تنظیم شده است، شیوه ای که هنوز تازگی و اهمیت خود را حفظ کرده است.

کتاب الفهرست اثر گرانقدر شیخ الطائفه محمد بن حسن طوسی (ف ۴۶۰) نیز از کهنترین آثاری است که در این زمینه برجای مانده است. از آنچه مرحوم شیخ الطائفه در مقدمه این کتاب آورده است به روشنی پیداست که فهرست نگاری و تدوین آثاری در ثبت و ضبط کتابها و چگونگی آنها، در میان قدمای از محدثان و مؤلفان نیز معمول بوده است.

در سده های بعد نیز این تلاشها ادامه یافت. چنانکه علی بن طاووس الحسنی معروف به «سید بن طاووس» (ف ۶۴۴)، کتاب الأبنه عمّا فی الخزانة را نگاشت و کتابهای کتابخانه شخصی خود را فهرست کرد. و مورخ شهید، ابوالحسن علی بن أنجب بغدادی (ف ۶۷۴)، کتابهای اخبار المصتفین و اسماء المصتفات را نگاشت، و در همین راستا، کشف الحجب و الأستار عن احوال الکتب والأسفار، از علامه سید اعجاز حسین، و مرآت الکتب مرحوم میرزا علی ثقه الاسلام، که اینک سه جلد از آن نشر یافته است، و کشف الأستار عن وجه الکتب و الاسفار از مرحوم آیه الله سید احمد حسینی خوانساری، که یک جلد آن منتشر شده است، یاد کردنی است.

فهرست کتابهای چاپی عربی و فارسی، خان بابا مشار، و اثر

گرانقدر و کم نظیر علامه شیخ آقا بزرگ تهرانی به نام الذریعه الی تصانیف الشیعة هم از آخرین آثاری است که در این زمینه تألیف شده است. بر این مجموعه باید مجموعه های گرانقدر و بزرگ فهرست نسخه های خطی را افزود که در این سالهای اخیر بسیار گسترده گشته است، و ایران عزیز و دانشمندان آن در این زمینه نیز گوی سبقت را ربوده اند و بر اساس اظهار نظر متخصصان فن و آگاهان از فهرستهای دنیا، ایران بیشترین فهرستها را دارد!

وجود فهرستهای گسترده و نسخه های خطی فراوان در ایران، و عدم آگاهی محققان و پژوهشیان جهان علم و تحقیق از این مجموعه های سودمند و کارآمد از یکسوی، و توجه به دشواری دست یافتن به نسخه های موضوعات علوم اسلامی در میان انبوه فهرستهای منتشر شده از سوی دیگر، محقق فرزانه و دانشمند سختکوش، جناب حجة الاسلام والمسلمین دکتر سید محمد باقر حجتی را بر آن داشته است که به فهرست کردن نسخه های موضوعات علوم اسلامی بر اساس فهرستهای موجود همت ورزد. حوزه پژوهش و تحقیق فهرستهای موجود کتابخانه های ایران است و زمینه تحقیق گردآوری نسخه های عربی آن. وی در ضمن گفتگویی، در بیان انگیزه های خود در گردآوری این مجموعه اظهار داشته اند:

«زمانی فهرستی در ایران تدوین شد با عنوان نسخه های خطی فارسی ایران و شش جلد آن نشر یافت. من که آن روزها در کار نگارش فهرست برخی از کتابخانه ها بودم، یکی از دوستان به من پیشنهاد کرد که فهرست نسخه های عربی ایران را تهیه کنم. پس از این پیشنهاد در سال ۱۳۴۸. در کنگره هزاره شیخ طوسی - علیه الرحمة - شرکت کردم، کسی آماری داد از منابع پژوهش غربیها، که الآن رقم دقیق آن یادم نیست، ولی نشانگر آن بود که قریب به اتفاق آن مصادر از منابع اهل سنت بود، و این یعنی اسلام را از عینک آنها دیدن. افزون بر اینها، محقق آلمانی که آنجا دعوت بود ضمن سخنرانی و گلابیه از نبودن منبعی برای شناسایی آثار شیعه و بویژه شیخ طوسی، می گفت که آنچه من به فهرستهای راهنما دسترسی داشتم، راهنمایهای آثار دانشمندان اهل سنت بود و از اینکه نتوانسته بود آثار شیخ را شناسایی کند و درباره او به تفصیل مطالعه کند، اظهار تأسف می کرد. اینها و جز اینها مواردی بود که مرا در اجرای پیشنهاد آن دوست مصمم ساخت، ولذا کار را بر اساس فهرستهای موجود از سالها پیش شروع کردم.»

ویژگیهای این فهرست به قرار ذیل است:

۹- در مقدمه هر کدام از موضوعات، تاریخ تطوّر آن به اجمال آمده است، باشد که خوانندگان و محققان افزون بر آنچه که از رده‌بندی زمانی نسخه‌های کتابها در این زمینه بهره خواهند گرفت، اطلاعات و آگاهی‌هایی در این زمینه بیابند و با مراجعه به متن کتاب و نقد و ارزیابی کتابها، اطلاعات خود را تکمیل کنند

اینک جلد اول این مجموعه که درباره قرائت است، تنظیم نهایی شده و در حال چاپ و نشر است. مؤلف محقق و سختکوش آن در مقدمه کتاب از آغاز تدوین آثار مربوط به قرائت و تاریخ و تطوّر آن و نیز مسائل مربوط به قرائت سخن گفته‌اند. و آنگاه نسخه‌های کتابهای مربوط به آن را فهرست کرده‌اند.

کتاب حاضر به فارسی نگاشته شده است و همزمان به عربی و فرانسه و در پی آن به زبان انگلیسی نیز ترجمه خواهد شد. کار نشر و چاپ آن را مرکز اسناد و مدارک وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی به عهده دارد، و امید است با همت بیشتر و به وجود آوردن امکانات فزونی و دستیاران بیشتر برای جناب مؤلف، در نشر آن تسریع ورزند. با توضیحاتی که آوردیم، به روشنی پیداست که این اثر گرانبدر که به گفته برخی از متخصصان فن از دقیقترین فهرست‌هایی است که تدوین و نشر می‌یابد، افزون بر فراهم آوردن مواد خام تحقیق و پژوهش تاریخ علوم اسلامی و تطوّر آن، خود نیز مستقلاً اثری در این راستا به شمار می‌آید. ما توفیق مؤلف و محقق محترم آن جناب دکتر سید محمد باقر حجتی را از خداوند خواستاریم و امیدواریم، تدوین نهایی فیش‌هایی که سالهاست ایشان به جمع‌آوری آن همت گماشته‌اند دیری نپاید و به زودی این مجموعه گرانبدر در پیش دید محققان قرار گیرد.

پانوشتها:

۱- آنچه یاد شد اندکی است از آثاری که در زمینه کتابشناسی و فهرست‌نگاری سامان یافته است. در این زمینه مجموعه‌هایی که به صورت موضوعی به کتابشناسی و فهرست‌نگاری اختصاص یافته‌اند نیز، مانند معجم مالف عن رسول الله از صلاح الدین المتجدد، کتابنامه حضرت محمد از مهری دالائی، کتابشناسی منتخب فلاسفه اسلامی، و... یاد کردنی است. برای آگاهی بیشتر نگاه کنید به: الذریعه، ج ۱۶، ص ۳۷۴-۴۰۰، که ضمن یاد کرد فهرستی، از این گونه آثار نیز یاد کرده است. فهرست نسخه‌های خطی دانشگاه تهران، ج ۳ مقدمه. نگرشی جامع بر جهان کتابشناسیهای ایران، غلامحسین نسیمی. کتابشناسی کتابشناسیها، مرکز اسناد و مدارک علمی. فهرس المخطوطات العربیه فی العالم، کورکیس عواد. تاریخ نگارشهای عربی، ج ۱ (کتابخانه‌ها و مجموعه‌های نسخه‌های خطی عربی در جهان) فواد سزگین، ترجمه چنگیز پهلوان. مجله حوزه، شماره ۳۰، ص ۱۶۵، مقاله شرح حال نگاری در شیعه و پانوشتهای آن، مقدمه کشف الاستار عن وجه الکتب والاسفار، مرحوم آیه الله سید احمد حسینی خوانساری.

۱- چنانکه اشاره شد، محدود به یاد کرد نسخه‌های عربی است. البته ممکن است نسخه‌هایی که به طور مستقیم رؤیت نشده و براساس نام آن و آغاز و انجامش عربی تلقی شده باشد، متنی فارسی باشد، ولی این موارد بسیار اندک است.

۲- مبنای پژوهش و کاوش، فهرستهای موجود کتابخانه‌های بزرگ و عمومی است، از این روی نسخه‌های مجموعه‌های شخصی در این فهرست یاد نشده است.

۳- کلیه نسخه‌های کتاب یکجا گرد آمده و براساس تاریخ نگارش - تا آنجا که امکان دست یافتن به تاریخ آن بوده - تنظیم شده است. نسخه‌هایی که تاریخ نگارش آنها بهیچ عنوان شناخته نشده، پس از این ترتیب آمده است.

۴- فهرست مزبور براساس موضوعات تنظیم شده است. از این روی از نسخه‌های مربوط به قرآن آغاز شده و در این زمینه نیز ابتدا از نسخه‌های مربوط به قرائت فهرست شده است، سپس علوم قرآن و آنگاه تفسیر قرآن آمده است.

۵- نام کتابها براساس حروف الفبا تنظیم شده و در یاد کرد کتابها افزون بر نسخه‌شناسی آن، نام مؤلف عصر وی و اشاره‌ای به نقاط مهم زندگانی مؤلف آمده است. به ضمیمه کتابشناسی گویای کتابها براساس بررسی مستقیم آن و یا با استناد به منابع و مصادر موجود، و نیز یاد کرد تاریخ تألیف کتاب در صورت امکان.

۶- یکی از کاستیهای قابل توجه فهرستها بسنده کردن به سطوری اندک از آغاز و انجام کتابهاست، و از آن جهت که غالباً آغاز و انجام کتابها با خطبه‌ها و سپاسگوییهای همگون می‌آغازد و می‌فرجامد، غالب محققان در شناسایی نسخه‌ها درمی‌مانند، این مشکل و موارد بسیار آن برای کسانی که بارهای بار به فهرستها مراجعه کرده‌اند روشن است، از این روی آغاز و انجام نسخه‌ها حتی الامکان به تفصیل آمده است. تا در شناسایی دقیق نسخه‌ها سودمند باشد.

۷- در انتسابها دقت کافی به عمل می‌آید تا کتابی به غیر مؤلف آن نسبت داده نشود، و یا مؤلفانی که نامهای همگون دارند و غالباً احتمال اشتباه می‌رود، آثارشان جابجا نسبت داده نشود.

۸- دامنه پژوهش و تحقیق مشتمل بر کلیه جریانهای فکری حوزه فرهنگ اسلامی است. یعنی تمام نسخه‌های عربی از کلیه مذاهب و فرق اسلامی فهرست شده است.